TİASAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Yıl: 6, Sayı: 22, Eylül 2019, s. 1-13

Prof. Dr. Veli ÜNSAL

Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarih,
unsalveli@hotmail.com

ESKİÇAĞDA YUSUFELİ VE ÇEVRESİ¹

Özet

Yusufeli ve çevresinin eskiçağı ile ilgili en eski veriler Tunç Çağına yöneliktir. Bu verilerden ilki yol yapımı esnasında bulunan bakır baltalar, ikincisi ise bir mağarada ele geçen tunçtan yapılmış baltalardır. Eski Tunç Çağına ait olduğu düşünülen bu buluntular bölgenin Kafkasya ile sürdürülen ticari ve kültürel ilişkilerini göstermesi açısından önemlidir. Bölge MÖ. 15. yüzyılın (M.Ö. II. binin ortası) sonlarından itibaren, Hayaşa krallığının sınırları içerisine dâhil edilir. Bayburt'tan Artvin'in doğusuna kadar uzanan Hayaşa krallığı, kuzeydoğu Anadolu'nun tarihi için önemlidir. Hitit kayıtlarında isimlerine rastlanmalarının sonucu olarak bölgenin tarih çağlarının başlamasına yol açmışlardır. Çalışma alanı MÖ. I. binde ise Asur kaynaklarına göre Daiaeni, Urartu kaynaklarına göre ise Diauehi olarak isimlendirilen bir beyliğin hâkimiyetindedir. Bu çalışma bölgenin eskiçağ tarihi ile ilgili eksikleri giderebilmek ve bölge tarihine yeni veriler ekleyebilmek için ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Yusufeli, Eskiçağ, Çoruh

YUSUFELİ AND SURROUNDINGS IN ANCIENT HISTORY

Abstract

The oldest information about Yusufeli and its surroundings are related to the Bronze Age. The first of these data is the copper axes found during road construction and the second is bronze axes recovered in a cave. Old bronze ages, stated that based on the existence of tight trade and cultural relations the Caucasus. This area from the end of the 15th century (middle of the 2nd millennium BC.), it was included within the boundaries of the Haiasa kingdom. The Haiasa kingdom,

¹ Bu çalışma "Eskiçağda Çoruh Havzası" konulu Doktora tezinden üretilmiştir

which extended from Bayburt to the east of Artvin, was important for the history of northeastern Anatolia. As a result of their names in the Hittite records, they have led to the beginning of the region's historical ages. Study area in the 1st millennium at BC. a principality named Daiaeni, according to Assyrian sources and Diauehi, according to Urartian sources, whose borders reach as far as the Coruh Basin, dominates the region. This paper has taken into consideration in order to eliminate deficiencies related to the ancient history of the region and to add new data to the region's history.

Keywords: Yusufeli, Eskiçağ, Coruh

1. Yusufeli ve Çevresinin Coğrafya-Tarihi Coğrafyası

Yusufeli ve yakın çevresi, Karadeniz Bölgesinin Doğu Karadeniz Bölümü ile Doğu Anadolu Bölgesi Erzurum-Kars Bölümü sınırları içinde yer alır.

Bölge, kuzeyden Altıparmak ve Kaçkar Dağları, güneyden ise Mescit Dağlarının doğu uzantıları ile sınırlandırılmıştır. Yüzölçümü 2214 km² olan Yusufeli'nin kuzeybatısında Rize, kuzeyinde Hopa ve Borçka, doğusunda Olur ve Oltu, güneyinde Uzundere, batı ve güneybatısında ise İspir bulunmaktadır.

Yusufeli'nde iki ayrı jeomorfolojik yapı mevcuttur. Bunlar Çoruh Nehri ve yan kollarının oluşturduğu vadiler ile bu vadiler dışında geniş yayılım alanı gösteren dağlık alanlardır (Erinç, 1973: 9; Atalay et al, 1985: 26; Tıraş, 1994: 7 vdd; Sever, 2005: 31).

Yusufeli ve çevresinde Karadeniz kıyılarında hüküm süren deniz iklimi ile Doğu Anadolu Bölgesi karasal iklimi arasında gerçekleşen bir geçiş tipi iklimi görülür. Bu yüzden Yusufeli, nemli, orta sıcaklıkta, su fazlası olmayan veya az olan, deniz etkisinin az da olsa görüldüğü bir iklim tipine sahiptir (Tarkan, 1973: 32; İzbirak, 1984: 234; Sever, 2005: 57). Yusufeli ve çevresinde Akdeniz iklimine has bitki türlerinden, nemli bölgelerin bitki türlerine kadar farklı ekolojik şartlar isteyen bitkiler gelişme imkânı bulmuştur (Tarkan, 1973: 47 vd; İzbirak, 1984: 257; Atalay et al, 1985: 62 vd; Tıraş, 1994: 63 vd). Ayrıca Yusufeli ilçe merkezi ve 600 m. yükseltide ki Bahçeli Köyü yakınlarında Akdeniz iklimine has zeytin ağaçları da yetişmektedir (Yücel, 1987: 22; Koday, 1999: 272).

Yusufeli ve çevresinin de en önemli su kaynağını Çoruh Nehri ve kolları oluşturur. Çoruh Nehri bu alana güneybatıdan girer. İlçe merkezinde Altıparmak Çayı ile birleşen nehir, doğuya yönelerek yaklaşık 9 km. sonra Oltu çayı ile birleşerek akış yönünü kuzeydoğuya çevirir (Tarkan, 1973: 40; İzbirak, 1984: 97; Tıraş, 1994: 50; Sever, 2005: 61). Nehrin aktığı yatak derin ve yarma vadi niteliğindedir. Çoruh Nehri dışında Yusufeli çevresindeki en önemli akarsu, Kaçkar ve Altıparmak Dağlarından kaynağını alan ve Yusufeli ilçe merkezinde Çoruh Nehri ile birleşen Altıparmak (Barhal) Çayıdır (Tıraş, 1994: 52; Sever, 2005: 61.).

Yusufeli ve çevresindeki yol ağı, önemli ölçüde jeomorfolojik şartlara bağlıdır. Bölgede akarsu ağı ile yol ağı birlikte incelenirse bu iki unsurun birbirine son derece benzediği ve bir bütün oluşturdukları görülecektir. Karayolları, havzanın bu kısmında akarsu vadilerini takip etmek zorunda kalmıştır. Sadece anayollarda değil köy yollarında bile aynı durum söz

konusudur. Kuzeydoğuda Çoruh Vadisi vasıtasıyla Artvin'e bağlanan Yusufeli, aynı yolun güney güzergâhı ile Tortum üzerinden Erzurum'a ulaşır. Bölgede demiryolunun bulunmayışı ulaşımın sadece karayolu ile sınırlı kalmasına yol açmıştır. Bölgede İspir ile bağlantı vadi boyunca dar bir yoldan sağlanırken, kuzeyde Rize ile bağlantı arada Kaçkar ve Altıparmak Dağları bulunmasından dolayı son derece zordur ve mevsimin izin verdiği aylarda güçlüklerle yapılır (Tarkan, 1973: 155; Tıraş, 1994: 182 vd.).

Bölgenin tarihi coğrafyası hakkında antik kaynaklarda ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Antik kaynaklara göre Yusufeli ve çevresi Kolkhis² adı verilen topraklar içerisinde yer alır. Kolkhis yöresi, kuzeydoğu Anadolu'da doğusu İberia (Gürcistan), batısı Pontus³, kuzeyi Kafkas Dağları ve güneyi Doğu Anadolu ile sınırlı olan alandır. Herodotos, Kolkhislileri köken olarak Mısır'a dayandırır (Herodotos, II. 104; Işık, 2001: 13).

Bazı kaynaklarda, Yusufeli ve çevresinin, Tortum ve Oltu gibi Taokhlar ülkesi⁴ sınırları içerisinde yer aldığı belirtilmektedir (Kırzioğlu, 1992: 77, 113, 193).

Ksenophon eserinin bir bölümünde Taokh'ların ülkesinden,

“...beş günde otuz parasang aşım Taokh'lar ülkesine vardılar. Yiyecek sıkıntısı çekiliyordu, çünkü Taokh'lar, tüm yiyeceklerini içeri depoladıkları müstahkem mevkiilerde oturmaktaydılar...”

bu şekilde bahsederken, eserin bir başka bölümünde bu bölge için,

“...bundan sonra Hellenler yüz ayak genişliğindeki Phasis ırmağı boyunca günde beş parasang ilerlediler, bu nehir bir plethron genişliğindeydi, buradan sonra iki günde on parasang giderek dağların ovaya inmek için aşılacak yerinde Taokh'lar ile karşılaştılar...”

ifadelerini kullanır (Ksenophon, IV. VII. 1; IV. VI. 4-5; Işık, 2001: 132).

Bölgenin özelliği dağlık bir alan olmasıdır. Bu durum antik yazarlardan Strabon'da,

“... zira genel olarak Paryadros dağ silsileleri arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerler olduğundan ve birçok yerleri derin dereler ve dik uçurumlarla temayüz ettiğinden büyük kaleler yapmağa çok elverişlidirler...”

şeklinde açıklanarak bölge savunmasının son derece kolay gerçekleştiği de vurgulanır⁵. Yine aynı yazar eserinin bir başka kısmında, bölgedeki dağları Moskhia, Skydides ve Paryadros dağ

² Kolkhis hakkındaki ilk yazılı belgeler, Sarduri II.'nin bu topraklara düzenlediği sefer kayıtlarıdır. König, 1955-1957. Kolkhis'in konumu hakkında bk., Herodotos, II. 104.; Ksenophon, IV, VIII, 8-9, 22-23.

³ Umar, Pontus kelimesinin köken ve anlamını açıklarken kelimenin Hellen dilinde *Deniz*, anlamına geldiğini, Pontos Euxenos kelimesinin ise Yunanlıların Karadeniz'den çekindikleri için *Yabancılar Dost Deniz* anlamında kullandıklarını belirtir. Umar, 2000: 1.

⁴ Kırzioğlu, Oltu, Tortum ve Yusufeli'nden başka Şenkaya ve Narman'da Taokh'lar ülkesi sınırları içerisinde kaldığına işaret eder. Kırzioğlu, 1976: 45, 171.

⁵ Bölgenin coğrafi yapısı ve stratejik önemi hakkında antik yazarlardan Ksenophon'un, dönüş yolu üzerindeki Pasinler (Phasian)'den, Oltu (Taokh'lar ülkesi) çevresine ve oradan da Bayburt'a (Gymnias) kadar uzanan Çoruh depresyonu ile çevrede bulunan dağ geçitleri ve bölgedeki kaleler hakkındaki düşünce ve tespitleri Strabon tarafından doğrulandığı gibi günümüz coğrafyasıyla da paralellik göstermektedir. Strabon, XII, III, 28.

silsileleri olarak isimlendirmektedir. Yukarı Kolkhisdeki Moskhia dağlarının çok kayalık olan Skydides dağları ile birleştiğini ve Paryadros dağlarının da Pontus'un doğu tarafını meydana getirdiğinden bahseder (Strabon, XII, III, 18).

Antik kaynaklarda Paryadros Dağ silsileleri, günümüz coğrafyacıları tarafından ise Soğanlı, Rize ve Kaçkar Dağları olarak adlandırılan bu sıra dağlar, Bayburt'un kuzeyinden Artvin'in batısına kadar uzanan çok geniş bir alanda Çoruh Nehri'nin solunda yer alırlar. En yüksek tepesi ise Yusufeli yakınlarında Çoruh Nehri ile birleşen Barhal Çayının kaynağını aldığı Kaçkar Dağlarıdır. Bu dağlar, Doğu Anadolu Bölgesi ile Karadeniz Bölgesinin Doğu Karadeniz Bölümünü birbirinden ayırır.

Nehirler, tüm insanların yaşantıları üzerinde önemli rol oynar ve oynamıştır. Günümüzde yerleşim yerleri, tarım alanları ve nüfus yoğunluğu nehirler ve dolayısıyla onların oluşturduğu geçitler ile doğal yollar çevresinde artış göstermektedir.

Çoruh Nehri hakkında antik kaynaklar ayrıntılı bilgi verirler. Ksenophon Çoruh Nehri ile ilgili olarak,

“...Hellenler Taokh'lar ülkesinden çıkınca dört plethron⁶ eninde olan Harpasos ırmağının kıyısına vardılar...”

ifadesini kullanır (Ksenophon, IV. VII. 18). Daha sonra Çoruh Nehri Hesperitler (Ksenophon, VII. VIII. 25) / Saspieler (Herodotos, I, 104. IV, 37) topraklarından geçer ve Kolkhis'i de kat ederek sularını Karadeniz'e boşaltır.

Işık, Procopios'tan aldığı Çoruh Nehri ile ilgili kısmı şöyle aktarır (Işık, 2001: 201):

“...Trapezus çok ünlü bir bölgedir. Buraların sağında Tzanika dağları yükselir. Buradan Tzanika dağlarından Boas nehri çıkar, akıntısı dağlık ve ormanlık bir bölgeyi geçtikten sonra Lazika bölgesi boyunca akar ve Pontus Euxeinos'a (Karadeniz) dökülür. Artık ismi Boas değildir. Denize yaklaştıkça bu adı kaybeder başka bir ad alır. Yolculuğunun geri kalanında yerliler ona Akampsis⁷ derler ve bu ismi kullanırlar. Çünkü artık denize girdikten sonra onu geçmek imkânsız olur burada sularını büyük bir kuvvet ve çabuklukla iter ve böylece denizin içinde uzun bir süre yol alır. Boas nehri için bundan çok daha fazlası söylenebilir...”

Kırzioğlu, Ksenophon'un Harpasos, Procopios'un Akampsis/Boas olarak isimlendirdikleri Çoruh Nehri'ne bugünkü ismini verenlerin bölgeye bu isimle yerleşen Kıpçakların bir kolundan kaynaklandığını ifade eder (Kırzioğlu, 1984: 89; Kırzioğlu, 1992: 199).

Çoruh Havzası, maden kaynakları bakımından zengin olarak değerlendirilebileceğimiz bir alanda yer almaktadır. Havzanın neredeyse tamamında zengin bakır yatakları bulunmaktadır.

⁶ Bir Plethron: 100 Ayak, yaklaşık 29,6 m.dir.

⁷ Çoruh Nehri'ni Akampsis/Akamsis olarak adlandıran diğer çalışmalar için bk., Kinneir, 1818: 352; Tozer, 1881: 423; Bryer-Winfield, 1985: 14-15, 54.

Modern araştırmalarla da kesinleştiği gibi bakır, demir, kurşun başta olmak üzere altın ve gümüş türünde değerli madenler çağlar boyu kullanılmıştır (Tarkan, 1973: 144; Köse, 1991: 286; Atalay, 1992: 352). Bu durum bölgenin stratejik ve ticari önemini artırmıştır⁸.

Bölgenin maden bakımından zengin⁹ oluşu Strabon'da şöyle açıklanmaktadır (Strabon, XII. III. 19):

“...Karada madenler vardır, daha eski devirlerde gümüş madenleri de olduğu halde, bugün sadece demir madeni kalmıştır. Bu bölge olağanüstü dardır. Zira orman ve madenlerle dolu olan dağlar bunun hemen üstündedir. Böylece madencilerin hayatlarını kazanabilmeleri için madenler burada bulunur...”

Bölge tarihi yollarla diğer bölgelere bağlanmaktadır.

Burası Kafkaslar ve Karadeniz üzerinden gelen doğal ve tarihi yolların birleştiği coğrafi alan üzerindedir (Koşay, 1984: 11; Çetin, 1998: 1). Ayrıca, Karadeniz'i bir yay gibi kuşatan dağlar, Çoruh Vadisi ile Karadeniz'in kıyı düzlükleri arasında bir duvar gibi yükselirler ve doğu-batı yönünde uzanarak çoğu kez doğal yolların güzergâhını oluştururlar.

Bölgenin kuzey ve güney bağlantısı için, Erzurum-Oltu-Yusufeli-Artvin güzergâhı izlenirken batı güzergâhı için günümüzde pek işlek olmamasına Çoruh Nehri vadisini¹⁰ takip eden Bayburt-İspir-Yusufeli yolu kullanılmaktadır (Sinclair, 1989 II: 269-270; Tozlu, 1997: XIII).

Lehmann-Haupt, onbinlerin geri dönüş için kullandıkları geçitlerden birini gördüklerini, Çoruh, Fırat ve Aras Vadilerini bölen dağlar hakkındaki gözlemlerinin Ksenophon'un bölgedeki tespitleri ile paralellik gösterdiğinden bahsetmektedir (Lehmann-Haupt, 1931: 730).

Bu duruma bağlı olarak, Çoruh vadisini izleyerek Bayburt'a oradan da Thekhes adını verdikleri dağa ulaşarak Karadeniz'i gören Hellen askerlerinin doğal geçitleri kullandıklarını bilinmektedir (Ksenophon, IV. VII. 19-26.). Nitekim bu bölge, Urartu kayıtlarında geçit ülkeleri olarak tanımlanmaktadır¹¹.

Kuzeydoğu Anadolu'nun doğal yolları, askeri ve ticari amaçlarla çağlar boyunca kullanılmıştır. Karadeniz limanlarına ulaşabilmek için başka güzergâhların düşünülmesi, tarihi gelişmelere ve modern coğrafya araştırmalarına da ters düşmektedir.

Çoruh Havzası'nda, özellikle Bayburt-İspir ve Yusufeli hattı ve çevresindeki kalelerin varlığı bu bölgenin çok eskiden beri kullanıma açık olduğunu göstermektedir. Ayrıca, maden yataklarını kontrol altında bulundurabilmek ve kısa zamanda Karadeniz sahiline ulaşabilmek için bu yolların kullanılması kaçınılmaz olmuştur. Sonuç olarak bölge, Kuzeydoğu Anadolu'nun iskân tarihi ile çağdaş doğal yol şebekesi üzerinde ve stratejik bir öneme sahiptir.

⁸ Karadeniz sahilindeki kolonilerle Urartu arasındaki ticari faaliyete bağlı olarak pek çok Urartu malı Ege ve ötesine götürülmüştür. Slattery, 1987: 1; Birmingham, 1961: 385.

⁹ Urartu Devleti Qulha ülkesine birçok sefer düzenlemiştir. Bu seferlerin sonucunda tıpkı diğer kuzey kentlerinden alındığı gibi bu ülkeden de oldukça zengin ganimetler elde edilmiştir. Özellikle ikinci sefer kayıtlarında geçen “...demir bir mühür hazırlattım...” ifadesi, bu ülkedeki demir kaynaklarına işaret etmektedir. Köroğlu, 2000: 730.

¹⁰ Nehir geçitlerinin tali yol olarak değerlendirilmesi hakkında bk., Gürsoy, 1974: 25 vd.

¹¹ Geçit Ülkeleri tanımının yer aldığı Yazılıtaş'ın konumu ve içeriği için bk., König, 1955-1957: 23; Melikishvili, 1960: 36; Ayrıca bu konu hakkında bk., Sevin, 1979: 103; Belli, 1982: 156; Payne, 1995: 39-40; Ceylan, 2001: 41.

2. Tarihöncesi Çağlarda Yusufeli ve Çevresi

2.1. İlk Tunç Çağı Boyunca Yusufeli ve Çevresi

Yusufeli ve çevresi tarihin ilk devirlerinden bu yana iskâna uğramıştır. Bölge, tarih öncesi çağların son evresi olan Tunç Çağında yerleşme görmüştür. Bölgede tesadüfen ortaya çıkan birtakım buluntulara göre Tunç Çağının varlığına şimdilik şüphe ile yaklaşılması gerekmektedir.

İlçeye bağlı Demirköy (Nizgivan) civarında yol yapımı esnasında bakır baltalar bulunmuştur. Yine, bölgeye yakınlığından dolayı dikkatimizi çeken Artvin ili Arhavi ilçesi Balıklı köyünde Sazazkale ormanında bir mağarada tunçtan yapılmış baltalar ele geçmiştir. Söz konusu buluntular havzanın tarih öncesi çağlarını kısmen aydınlatır niteliktedir.

Demirköy’de bulunduğu söylenen bakır baltalara ait herhangi bir veriye rastlanamamasına rağmen, Artvin’de bulunan tunç baltaları inceleyen Bittel, bunların İlk Tunç Çağı’na ait olduğunu en azından benzerlerinden yola çıkarak, M.Ö. III. binyıl sonlarından kalmış olabileceğini ifade etmektedir (Bittel, 1933: 150–156; Kökten, 1953: 195). Bittel, Kuzeydoğu Anadolu ile Kafkasya arasında sürdürülen sıkı ticari ilişkilerin varlığından yola çıkarak, bu aletlerin kökeninin gerek maden, gerekse Tunç Çağı kültürleri açısından oldukça zengin olan Kafkasya’da aranması gerektiğinden bahseder (Bittel, 1933: 156).

Ayrıca Yusufeli ilçe merkezine 41 km., Kılıçkaya beldesine 17 km. uzaklıktaki Bakırtepe Köyü yakınlarında bir mağara bulunmaktadır. Mağarada incelemelerde bulunmak üzere 1997 yılında bir ekip gelmiş ve mağaranın tarih öncesi çağlarda geçici bir sığınak yeri olduğunu vurgulamışlardır (Aytekin, 1999: 70-72).

3. Tarihi Çağlarda Yusufeli ve Çevresi

3.1. M.Ö. II. ve I. Bin Yılda Yusufeli ve Çevresi

Hitit Devletinin hüküm sürdüğü sıralarda, kuzeydoğu Anadolu ve Karadeniz’de yeni oluşan bazı siyasi birlikler vardır. M.Ö. III. bin yılın sonlarına doğru Hurrilerin bu bölgeden göçlerinin ardından, Hayaşa¹² (M.Ö. XV. yüzyıl sonu) adı verilen siyasi örgütlenmeler ortaya çıkmıştır.

Hititlerin başkenti Hattuşaş’ta (Boğazköy) ortaya çıkarılan çivi yazılı tabletler, Hayaşalıların siyasi tarihi, toplum yapıları ve Hitit-Hayaşa ilişkileri hakkında aydınlatıcı bilgiler verirler. Özellikle II. Mursili’ye ait bu bilgilerin Hitit arşivine dayanması, bunların doğrulanabilme olanağını ortadan kaldırmaktadır.

¹² Hayaşalılar, Hayaşa ülkesi ve Hayaşa-Hitit ilişkileri hakkında geniş bilgi için Forrer 1931, 1-24.; Adontz 1946, 28 vdd.; Kinal 1953, 5.; Garstang-Gurney 1953, 29, 32, 36.; Goetze 1957, 135 vd.; Koşay-Turfan 1959, 354-355.; Koşay 1964, 93.; von Schuler 1965^a, 13 vdd.; Goetze 1967, 95-141.; Dinçol 1982, 37-38.; Koşay 1984, 25.; Pehlivan 1984, 53 vdd.; Pehlivan 1991^a, 29.; Pehlivan 1994, 329-332.; Bu konudaki en yeni ve en kapsamlı çalışma için bk., Pehlivan 1991^b, 14 vdd.

Hayaşalıların siyasi tarihi, Hitit ilişkileri ve toplum yapıları hakkında yapılmış en kapsamlı çalışma için bk., Pehlivan 1991^b, 14 vdd.

M.Ö. XV. yüzyılın sonlarından itibaren kuzeydoğu Anadolu’da ortaya çıkan Hayaşa krallığı, dönemin üç büyük devletinden biri olarak kabul edilen Hititlerin istikrarlı bir şekilde izlediği doğu ve kuzey politikaları sonucu zaman zaman geri çekilmişler, ancak Hitit ülkesinde iç barışın bozulduğu ve taht mücadelelerinin başladığı zamanlarda batı komşuları Kaşkalarla¹³ birlikte Hitit topraklarını yağmalamaya çalışmışlardır.

Bu durum Hayaşalıların nüfus potansiyeli ve savaşma kabiliyetleri yanında yerleştikleri toprakların jeomorfolojik yapısı ile yakından alakalıdır. Çünkü çağlar boyunca Hititler en güçlü dönemlerinde bile Fırat Irmağının kaynağına kadar ilerleyememişler ve Hayaşa’yı itaat altına alamamışlardır.

Bu da Çoruh Havzası’nın yer aldığı coğrafyadaki bu toprakların engebeli arazisi ve iklim şartları açısından bölge insanını düşmanlarına karşı koruyan unsurların başlıcasıdır (Pehlivan, 1984: 61-62; Pehlivan, 1994: 329-330).

Hayaşa ülkesi ve insanları¹⁴, kuzeydoğu Anadolu’nun tarihinde ayrı bir yer işgal eder. Bunun sebebi, yukarıda bahsedildiği gibi Hitit kayıtlarında isimlerine rastlanmalarının sonucu olarak bölgenin tarihi çağlarının başlamasına yol açmalarıdır. Hayaşalılarından bahseden bu belgeler kuzeydoğu Anadolu ile ilgili en eski kayıtlardır.

Adı geçen çivi yazılı belgelerden de anlaşılacağı gibi, Hititler, asıl topraklarına komşu olan diğer Anadolu topraklarını, *Yukarı Memleket* (KUR.URU.UGU-Tİ) ve *Aşağı Memleket* (KUR.URU.SAP Lİ-Tİ) ismi ile iki büyük bölüme ayırmışlardır.

Bayburt’tan Artvin’in doğusuna kadar uzanan Hayaşa-Azzi krallığının çekirdek toprakları, Yukarı Memleket’e çok yakın olan coğrafi bir alanda yer almaktaydı. Yukarı Memleket kuzeyden Kaşka, Kuzeydoğu ve doğudan da Hayaşa toprakları ile çevriliydi. Hititlerin ayırdığı bu iki bölge arasında pek çok siyasi ve etnik kavim yer almaktaydı.

M.Ö. XIV. yüzyılın başlarından itibaren Hitit tahtına çıkan III. Tuthalya (M.Ö. 1400–1381), Şuppiluliuma (M.Ö. 1380–1345) ve II. Mursili (M.Ö. 1345–1315), Yukarı Memlekete komşu olan Hayaşa krallığı ile zaman zaman savaş ortamına girmişlerdi. Bir bakıma güçlü Hitit ordularına karşı bağımsızlıklarını koruma mücadelesi veren Hayaşa halkı ve ülkesi hakkında bilinenlerin tümü, bu siyasi olaylar etrafında yoğunlaşmaktadır.

Hitit krallarından II. Murşili, kendi dönemindeki olayların yanında kendisinden önceki zamanlarda da yaşanan, siyasi gelişmelere ışık tutan aydınlatıcı bilgiler vermiştir. Buna göre Hitit-Hayaşa ilişkileri, konusundaki en eski kayıtlar, II. Murşili zamanında kaleme alınmış olup¹⁵, daha çok büyükbabası III. Tuthalya ve babası Şuppiluliuma’nın komşularına karşı elde ettikleri başarıları kapsar.

¹³ Karadeniz sahil şeridinde Kastamonu, Sinop ve Ordu bölgesinde yerleşen bu savaşçı toplum hakkındaki Hitit arşiv kayıtlarının tercümesi yapılmıştır. von Schuler 1965a.

¹⁴ Hititlere göre daha geri kalmış oldukları bilinen ve Hitit kayıtlarında *dampupi*, az medeni/bayağı, olarak tarif edilen Hayaşa insanları, üzerinde yaşadıkları coğrafyanın kendilerine sunduğu savunmaya yönelik sert yaşam şartlarından dolayı böyle adlandırılmış olmalıdırlar. Koşay ise, Hititlerin Kuzeydoğu sakinlerinden Hayaşalıları vahşi göstermelerinin nedenini iki kavim arasındaki örf ve adet farklılıkları ile açıklar. Koşay, 1964: 93.; Koşay-Vary, 1964: 9.

¹⁵ Hitit kralları içerisinde en çok kayıt bırakan Murşili II’dir. Özel ve Resmi yıllıklar olarak tanımlanan bu kayıtlar için bk., Goetze, 1967; Bu konu hakkında diğer çalışmalar için bk., Güterbock 1956, 41 vd., 45 vd., Güterbock’un bu

Hitit kayıtlarında Hayaşa'dan bahseden son kayıt IV. Tuthalya'ya aittir. Burada Kaşka ülkesine karşı alınan bir takım tedbirlerin Azzi-Hayaşa'ya da uygulandığından bahsedilir (Forrer, 1931: 22; Garstang-Gurney, 1959: 37).

Eski Önasya tarihinin problemleri arasında kabul ediliyorken artık belirli ölçüde çözüme kavuşturulmuş bulunan, Karaz kültürünün kurucusu ve taşıyıcısı durumundaki Hurrilerin göçlerinden itibaren, bu çevrenin tarihinde ortaya çıktığı varsayılan karanlık dönemin, Hayaşa Krallığının siyasi ve kültürel etkinlikleri ile kısmen doldurulabilmiş olmasıdır.

Hititler tarafından Hayaşa olarak isimlendirilen, Hurrilerin devamı ya da kalıntıları olduğuna inandığımız bu savaşçı toplum, Hurrilerin mirasını M.Ö. XIII. yüzyıl da kuzeydoğu Anadolu'ya taşıyan Asya kökenli bir toplum olarak kabul edilebilirler.

Hayaşa-Azzi Krallığı, M.Ö. II. bin yılı ortalarına kadar doğu-kuzeydoğu Anadolu'yu denetiminde bulundurmıştır. Ancak daha sonraları Asurlular güçlü bir şekilde varlıklarını göstermeye başlamışlar ve Doğu Anadolu'daki beylikler üzerine sistemli akınlar düzenlemişlerdir.

Bu yüzden Hititlerden sonra Doğu Anadolu'da dağınık olarak varlıklarını sürdüren beylikler, ortak ve güçlü düşmanları Asur saldırıları karşısında örgütlenme yolunu seçmişlerdir. İşte bu döneme “Uruatri-Nairi Konfederasyonları Dönemi” veya “Urartu'nun Proto Tarihi” gibi isimler verilir.

Hayaşa halkının önemli bir bölümü Uruadri-Nairi Konfederasyonlarını oluşturan beylikler arasında aranabilir. Özellikle, M.Ö. XIII. yüzyıldan M.Ö. IX. yüzyıla kadar süregelen dönemde, Zap suyundan Karadeniz'e kadar uzanan alanda birçok feodal beylik yer almıştır. Bunlardan biri de M.Ö. I. binden biraz önce bölgede dağınık halde yaşayan, Asur kaynaklarında adına rastladığımız belki de o dönemde doğu Anadolu'daki diğer beylikler arasında en zengin ve en güçlü olanı, kuzeydoğu Anadolu'ya yerleştirilen Daiaeni'dir¹⁶.

Bu dönemde kuzeydoğu Anadolu ile ilk ilişkilerin, ilk temasların varlığına Asur krallarının kayıtlarında rastlanır. Daiaeni'den bahseden ilk kayıtlara, I. Tiglat-Pileser (M.Ö. 1115–1077) döneminde rastlanır. I. Tiglat-Pileser, saltanatının 3. yılında bir Daiaeni kralını esir aldığını belirtir. I. Tiglat-Pileser'in, Daiaeni ile ilgili bütün yazıtlarında¹⁷ bu yerin, Nairi ülkesinin en son kısmında yer aldığı belirtilir. Bu tanımlama bir tesadüf değildir. Nitekim Urartu'nun kuruluş yıllarına rastlayan kayıtlarda da Daiaeni, Urartu'nun kuzeydoğusuna düşen topraklarda gösterilir.

Asur kaynaklarına göre Daiaeni, Urartu kaynaklarına göre ise Diauehi olarak isimlendirilen ülkenin lokalizasyonu konusunda bugüne kadar farklı görüşler ortaya çıkmıştır.

çalışması, benzerleri arasında en güvenilir olanıdır. Eserde, yukarıda adı geçen Hitit krallarının askeri seferlerinin yanında kendi iç işlerinde yaptıkları faaliyetlerden bahsedilmiş, karşılaşılan şahıs-yer isimlerinin kaynaklarda geçen şekilleri ve okunuşları ayrıca çalışmaya eklenmiştir. Güterbock, 1956: 41-68, 75-98, 107-130.

¹⁶ Daiaeni/Diauehi'den bahseden Asur ve Urartu kaynakları için bk., König, 1955-1957: 23, 24, 80, 81, 82.; Melikishvili, 1960: 36, 37, 68, 69, 127, 128; Konumu ve Urartu ile ilişkileri hakkında bk., Piotrovskii, 1966: 38, 59-60, 73, 76-77, 89-90, 94, 96, 115, 266; Salvini, 1967: 11, 22-23, 37-38, 40, 51 dpn. 8; Çilingiroğlu, 1982: 192 vd; Tarhan, 1982: 101, dpn. 146; Belli, 1982a: 156; Tarhan, 1983: 302; Çilingiroğlu, 1984: 8-9; Çilingiroğlu, 1994: 7, 9-11, 62-63, 65-67; Koşay, 1984: 18; Pehlivan, 1984: 78 vdd; Pehlivan, 1991b: 22 vdd; Pehlivan, 1994: 332; Köroğlu, 2000: 720-723; San, 2000: 19-28; Ceylan, 2001: 39 vdd.

¹⁷ Seferlerle ilgili inceleme ve yorumlar hakkında bk., Piotrovskii, 1966. 59-60; Salvini, 1967: 22, 51-54.

Asur kaynakları Daiaeni'den bahsederlerken, bu ülkenin Nairi'nin kuzeyindeki bir noktayı gösterirler. Urartu kayıtlarında ise Diauehi ismiyle, Menua ve I. Argiştî'nin yazıtlarında karşılaşırız. Bu kayıtlarda Diauehi, Karasu'nun kaynak bölgesini de sınırları içerisinde bulunduran bir ülke ya da beylik olarak karşımıza çıkar¹⁸.

Asur ve Urartu devletini yakından ilgilendiren Diauehi krallığının yayılım alanı, iki devletin kayıtlarında geçen ifadeler ve beyliğin olası sınırlarında bulunan yerleşmeler ışığında belirlenmeye çalışılmıştır. Birçok bilim adamı, uzun yıllar Urartu devletinin ekonomik ve stratejik bakımdan ilgisini çeken bu beyliğin sınırlarını açıklamaya çalışmışlardır. Bunlardan; Melikishvili, M.Ö. II. bin sonlarından Urartu krallığının kurulduğu tarihe kadar, Asur saldırılarına rağmen ayakta durabilen, egemenliğini koruyan en büyük gücün Diauehi Krallığı olduğunu ifade eder. Ona göre bu krallığın adına, Asur kaynaklarında Daiaeni veya Daiani, Urartu kaynaklarında ise Diauehi(ni) veya Diauhi(ni) olarak rastlanır. Ancak her ikisi de aynı siyasi oluşumu ifade etmek için kullanılırlar. Melikishvili bu eşitliği kabul ettikten sonra, Diauehi'yi Yukarı Fırat (Karasu'nun kaynak bölgesi) ve Erzurum çevresi ile güneybatı Gürcistan arasındaki bölgeye yerleştirir (Pehlivan, 1991b: 28, dpn. 14.). Diakonof-Kashkai'de, Melikishvili ile aynı görüşü paylaşır (Diakonoff-Kashkai, 1981: 25-26.). Wilson Taok/Tao olarak değerlendirilen yer isimlerinin Diauehi ile aynı kökten gelmiş olabileceğini belirtir (Wilson, 1962: 104, 106 vd.). Herzfeld, Daiaeni ve Diauehi'nin lokalizasyonunu Çoruh'un kollarından birini oluşturan Oltu çayı ve çevresine yaparken, Meyer, Daiaeni'nin sınırlarını biraz daha genişleterek Karadeniz'e kadar ulaştırır. Piotrovskii'de Çoruh Havzasına kadar olan coğrafi alana yerleştirir (Piotrovskii, 1966: 38). Türk bilim adamlarından Pehlivan da Diauehi ülkesinin çekirdek topraklarını kuzeydoğu Anadolu'ya yerleştirir (Pehlivan, 1984: 85; Pehlivan, 1991b: 31; Pehlivan, 1994: 333).

Tüm bu değerlendirmelere ve bölgede gerçekleştirilen araştırmaların sonuçlarına göre, söz konusu ülkenin ana yerleşim alanı, Yusufeli ve çevresinin içinde bulunduğu Kuzeydoğu Anadolu'dur. Söz konusu alanın jeomorfolojik yapısı, doğal yolları ve bünyesinde bulundurduğu doğal kaynakları, bölge hakkında bilgi veren yazıtları ve bölgede tespit edilen yerleşmeler (Ek-1) bu durumu doğrular niteliktedir.

4. SONUÇ

Yusufeli ve çevresi hem tarih öncesi hem de tarihi çağlarda iskâna uğramıştır. Bölgede ağırlıklı olarak iskânın başladığı dönem ise Anadolu'nun genelinde iskân hareketlerinin yoğunlaştığı İlk Tunç Çağı'dır. Orta Çoruh Havzası'nda yer alan Yusufeli ve çevresinin İlk Tunç Çağı'na ait en erken verilerden biri Demirköy (Nizgivan) yakınlarında yol yapımı esnasında bulunan bakır baltalar, ikincisi ise bölgeye yakınlığından dolayı dikkat çeken Artvin ili Arhavi ilçesi Balıklı köyü Sazazkale ormanında bir mağarada ele geçen tunçtan yapılmış baltalardır. Demirköy'de bulunduğu söylenen bakır baltalara ait sağlıklı bilgiler yetersiz olmakla birlikte, Arhavi yakınlarında bulunan tunç baltaları inceleyen Bittel, Kuzeydoğu Anadolu ile Kafkasya arasında sürdürülen sıkı ticari ilişkilerin varlığından yola çıkarak, bu

¹⁸ Diauehi'den bahseden Urartu yazıtları için bk., Melikishvili, 1960: 36, 37, 68, 69, 127, 128; König, 1955-1957: 23, 24, 43, 44, 80-82, 89.

aletlerin kökeninin gerek maden gerekse Tunç Çağı kültürleri açısından oldukça zengin olan Kafkasya’da aranması gerektiğini belirterek, bu eserlerin İlk Tunç Çağı’nın sonlarına ait olabileceğini belirtir.

Tarihi çağlara gelindiğinde ise bölge, M.Ö. II. bin yılda Azzi-Hayaşa, M.Ö. I. bin yılda ise Diauehi adı verilen krallıklara ev sahipliği yapmıştır. Kuzeydoğu Anadolu M.Ö. 15. yüzyılın (M.Ö. II. binin ortası) sonlarından itibaren, Hayaşa krallığının sınırları içerisine dâhil edilir. Bayburt’tan Artvin’in doğusuna kadar uzanan Hayaşa krallığı, kuzeydoğu Anadolu’nun tarihi çağları için çok önemlidir. Hayaşalılar, Hitit kayıtlarında isimlerine rastlanmalarının sonucu olarak bölgenin tarih çağlarının başlamasına yol açmışlardır. M.Ö. I. binde ise bölge, Asur kaynaklarına göre Daiaeni, Urartu kaynaklarına göre ise Diauehi olarak isimlendirilen ve sınırları Çoruh Havzası’na kadar ulaşan bir beyliğin hâkimiyetindedir. Bu beylik zengin yeraltı kaynakları ve stratejik konumundan ötürü hem Urartu hem de Asur devletinin dikkatini çekmiştir. Urartu Devleti kuruluşunu tamamlar tamamlamaz bu toprakları ele geçirebilmek için Yusufeli ve çevresine sistemli seferler gerçekleştirmiştir. Bu seferler sonucunda bölge Urartu Devleti yılincaya kadar Urartu hâkimiyetine girmiştir. Urartu Devletinin yıkılmasından sonra ise bu topraklar yerel bazı beylikler tarafından idare edilmiştir.

KAYNAKLAR

- Adontz, N. (1946), *Histoire d’Armenie*, Paris.
- Atalay, İ. (1992), *Türkiye Coğrafyası*, İzmir.
- Atalay et al (1985), İ.Atalay-Ö.Tetik-M.Yılmaz, *Kuzeydoğu Anadolu’nun Ekosistemleri, Ormancılık Araştırmaları Enstitüsü Yayınları Teknik Bülten Seri No: 141*, Ankara.
- Aytekin O. (1999), “Artvin-Yusufeli’nde Prehistorik Bir Mağara ve Runik Yazıtı”, *Tarih ve Medeniyet*, Sayı 61, 70–72.
- Belli, O. (1982), "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, 139-208.
- Birmingham, J. M. (1961), “The Overland Route Accross Anatolia in the Eight and Seventh Centuries, B.C.” *AS XI*, 185–195.
- Bittel, K. (1933), “Artvin’de Bulunan Tunçtan Mamul Asari Attika”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi I*, İstanbul.
- Bryer-Winfield, (1985), *The Byzantine Monument and Topography of the Pontos I*, Washington.
- Ceylan, A. (2001), *Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum.
- Çetin, K. (1998), *Erzurum’un XIX Yüzyıl Tarihi Coğrafyası (Erzurum Merkez, Ova ve Pasin-i Ulya)* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Çilingiroğlu, A. (1994), *Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, Bornova-İzmir.
- Dinçol, A. M. (1982), "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, 18-120.
- Durmuş, İ. (1993), *İskitler (Sakalar)*, Ankara.

- Durmuş, İ. (1997), “Anadolu’da Kimmerler ve İskitler”, *Belleten LXI /231*, 273-286.
- Diakonoff, M. – Kashkai, S.M, (1981), *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden.
- Erinç, S. (1953), *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul.
- Forbes R.J. (1950), *Metallurgy in Antiquity*, Leiden.
- Forrer, E. (1931), “Hajasa-Azzi” *Caucasica* 9, 1–24.
- Garstang, J. - Gurney, O.R. (1959), *The Geography of The Hittite Empire*, London.
- Goetze, A. (1957), *Kulturgeschichte Kleinasiens*, München.
- Goetze, A. (1967), *Die Annalen des Mursilis*, Dramstadt.
- Gürsoy, C. (1974), “Türkiye’nin Tabii Yolları”, *Türk Coğrafya Dergisi* 26, 24-30.
- Güterbock, H.G. (1956), “The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II”, *JCS* X, 41-68, 75-98, 107-130.
- Işık, A. (2001), *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Ankara.
- İzmirli, R. (1984), *Türkiye*, İstanbul.
- Herodotos, *Herodotos Tarihi*, Çev. M. Ökmen, İstanbul, 1991.
- Kırzioğlu, M.F. (1979), *Osmanlı’nın Kafkas Ellerini Fethi*, Ankara.
- Kırzioğlu, M.F. (1992), *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Ankara.
- Kırzioğlu, M.F. (1984), “Selçuklu Fetihlerinden (1064–1071) Önce Doğu Anadolu Türk Boy ve Oymaklarından Kalma Dağ ve Su Adları” *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11–13 Eylül 1984) Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Dairesi Yayınları: 60, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 17*, Ankara, 75–95.
- Kinneir, J.M. (1818), *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in the Years 1813 and 1814; with Remarks on the Marches of Alexander, and Retreat of the Ten Thousand*, London.
- Koday, Z. (1999), “Çoruh Vadisinde Zeytin Alanları”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı 34, İstanbul.
- Koşay, H.Z. (1964), “Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)” *Atatürk Konferansları I*, Ankara, 91-94.
- Koşay, H.Z. (1984), *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara.
- Koşay, H.Z. – Turfan, K. (1959), “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten* 23/91, Ankara, 349-413,
- Koşay, H.Z. – Vary, H. (1964), *Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, Ankara.
- Kökten, İ.K. (1953), “1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında”, *DTCFD* 11/2-4.

- Köroğlu, K. (2000), “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, *Belleten LXIV /241*, 717-748.
- Köse, A. (1991), *İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- König 1955-1957 F.W. König, *Handbuch der Chaldischen Inschriften*, Graz,
- Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Çev. T.Gökçol, İstanbul, 1998.
- Lehmann, C.F. – Haupt, (1931), *Armenien Einst und Jetzt II-2*, Berlin.
- Melikishvili, G.A. (1960), *Urartskie Klioobraznyne Nadpisi*, Moskova.
- Payne, M.R. (1995), *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Pehlivan, M. (1984), *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Pehlivan, M. (1991_a), *Hayaşa (M.Ö. XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 121, Erzurum.
- Pehlivan, M. (1991_b), *Daya(e)ni/Diau(e)hi, (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 124, Erzurum.
- Pehlivan, M. (1994), “Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi” *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988)*, Ankara, 327-345.
- Piotrovskii, B.B. (1966), *Piotrovskii, IL Regno Dı Van Urartu*, Roma.
- Salvini, M. (1967), *Nairi e Ur (u) artri, Contributo Alla Storia Della Formazione Del Regno Dı Urartu*, Roma.
- San, O. (2000), “Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı”, *OLBA III*, Mersin, 19-28.
- Sever, R. (2005), *Çoruh Havzası Enerji Yatırım Projeleri ve Çevresel Etkileri*, Konya.
- Sevin, V. (1979), *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*, İstanbul.
- Sinclair, T.A. (1989) II, Sinclair, *Eastern Turkey: An Arhitectural and Archaeological Survey*, Volume 2, London.
- Slattery, D.J.G. (1987), "Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective", *Al-Rafidan VIII*, 1-30.
- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çev. A. Pekman, İstanbul.
- Tahrán, M.T. (1978), M.Ö. XIII. Yüzyılda <Uruatri> ve <Nairi> Konfederasyonları, İstanbul.
- Tarkan, M.T. (1973), *Orta ve Aşağı Çoruh Havzası*, Ankara.
- Tıraş, M. (1994), *Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Araştırma, Yusufeli ve Yakın Çevresinin Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Tozer, H.F. (1881), *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London.

- Tozlu, S. (1997), *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Umar, B. (2000), *Karadeniz Kappadokia'sı (Pontos), Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması*, İstanbul.
- Von Schuler, E. (1965), Von Schuler, Die Kaşkæer, Ein Beitrag Zur Ethnographie des Alten Klein Asien, Berlin.
- Wilson, J.V.K. (1962), "The Kurbail Statue of Shalmaneser III", *Iraq XXIV-2*, 90-115.
- Yücel, T. (1987), *Türkiye Coğrafyası*, Ankara.

Ek-1